L-AHHAR GHID TA' GESU' (*)

(It-Teorija l-ġdida tal-Professura Jaubert fuq il-jiem tal-Passjoni)

1. *Il-Misqla.* — Mill qedem nett l-Insara tħabtu biex jaraw kif jistgħu jqabblu flimkien il-kliem ta' San Ġwann u l-kliem tat-tliet Evanġelisti l-oħra, fuq il-jum li fih Ġesù kiel l-aħħar ikla, tal-Għid, qabel ma ħa l-passjoni. Għax waqt li San Ġwann jgħid li Ġesù ttieħed quddiem Pilatu jum qabel il-Għid (ara k. XVIII, v. 28), it-tliet Evanġelisti l-oħra jgħidu li Ġesù u l-Appostli, il-Għid il-Kbir tagħhom għamluh il-lejl ta' qabel (ara Matt. XXVI, vv. 17, u wara; Mark, XIV, 22 u wara; u Luqa, XXII, 7 u wara). Għalhekk jiġi li kif qalu s-sinottki, Ġesù miet *nhar il-Għid*, fil-15 ta' Nisân; u kif qal San Ġwann, miet *il-jum ta' qabel*, fl-14 ta' Nisân. Imma sewwa San Ġwann kemm is-sinottki jaqblu filli jgħidu li Ġesù miet nhar ta' Ġimgħa; fejn ma jaqblux hu x'kienet dik il-Ġimgħa: l-14 jew il-15 tax-xahar; jum qabel l-Għid, jew nhar il-Għid.

Biex tinħall din il-għoqda sar għadd ta' tibsir, li kollu għandu qofol wieħed: li Ġesù għamel l-ikla tal-Għid jum qabel il-Lhud. Dan għamlu jew (a) bil-jedd li kellu bħal Alla (Fouard, Le Camus, etc.); jew (b) għax mexa fuq it-teorija tal-Faresin, mhux fuq it-teorija tal-Qassis il-Kbir, jiġifieri tas-Sadduqin (Vostè, Pratt, Ricciotti, etc.); inkella għax (ċ) mexa fuq id-dehra tal-qamar ġdid mill-Galilija (Lagrange, Braun, etc.). Dawn it-tliet teorijiet, it-tlieta tajbin biex iħollu l-misqla, jew *problema*, għad li bi ftit tar-riserva; hekk, il-jum li fih Ġesù miet, kien il-Għid il-Kbir għas-sinottki; għal San Ġwann kien jum qabel il-Għid, għax hu ried isemmi l-ġrajjiet tal-mewt ta' Ġesù fuq il-kalendarju magħruf, li fuqu kienu jimxu l-Qassisin il-Kbar, li kienu Sadduqin.

2. *It-Teorija l-ġdida* — Ftit snin ilu, imma (fis-sena 1954), ma dawn it-tliet teorijiet li semmejna żdiedet teorija oħra, li għal kemm tħalli li l-mewt ta' Ġesù ġrat nhar il-Ġimgħa wara nofs inhar, ħaġa li ħadd ma jista' jmeriha, traġġa' lura l-aħħar ikla, u l-Ewkaristija, u l-qbid ta' Ġesù, mhux il-Ħamis, imma t-Tlieta bil-lejl, jiġifieri, kif kienu jgħoddu dak iż-żmien, fl-ewwel siegħat tal-Erbgħa; (ara Jaubert: "La Date de la Cène").

Kif jidher din it-teorija l-ġdida għandha sisien tajba ġmielhom, għax tagħti raġunijiet fuq in-nuqqas ta' qbil bejn l-Evanġelisti, u tagħti wkoll il-wisa' għal ġrajjiet tal-Passjoni, li kif inhuma fl-Evanġelji jidhru marsusa wisq u ħaġa kbira biex ġraw kollha fi ħmistax jew tmintax il-siegħa (1).

3. *Kalendarju tax-xemx ewlieni* — Dit-teorija tibda billi tnebbaħ li barra mill-kalendarju qabbieżi tal-qamar, li fi żmien Kristu kien imħares mill-Qassisin, kien hemm kalendarju ieħor, sħiħ, tax-xemx. Dan jidher minn żewġ kotba qodma tal-Lhud: il-ktieb tal-Ħmiesen (Jubilaei) u l-ktieb ta' Enok. L-ewwel ktieb miktub bejn mitejn u tliet mitt sena qabel Kristu, u ħa l-isem ta' "Ħmiesen" għax isemmi l-ġrajjiet ta' mill-ħolqien tad-dinja sal-għoti tal-Liġi fuq Ġebel Sina, imqassam żmien ħamsin-ħamsin sena. Dan il-ktieb jibda jqis iż-żmien minn nhar l-Erbgħa (jew ir-raba' jum), meta Alla ħalaq ix-xemx. Jibda hekk, għax qabel ma saret ix-xemx, ma kienx hemm jiem, għax il-jum huwa nhar u lejl, u n-nhar u l-lejl tagħmilhom ix-xemx,

għax bi nhar tiddi, u bil-lejl tinħeba. Il-ktieb ta' Enok huwa eqdem minn dan, u fit-taqsimiet, minn 72 sa 82, fih tagħlim fuq il-kwiekeb u fuq ix-xemx u l-qamar u l-liġijiet li jmexxuhom.

4. *T a q s i m tal-Kalendarju* — Dawn iż-żewġ kotba juru li kien hemm kalendarju tax-xemx li fih is-sena kien fiha 364 (tliet mija u erba' u sittin) jum, imqassma fi tliet irbajja', kull rabgħa b'91 (wieħed u disgħin) jum, imqassma fi tliet xhur ta' 30, 30, u 31, li jagħmlu 13 (tlettaxer) ġimgħa; hekk li s-sena kien fiha 52 (tnejn u ħamsin) ġimgħa. U kull għadd ta' snin kellha tiżdied ġimgħa, għad li dawn il-kotba ma jsemmuhiex. F'dan il-kalendarju il-għejjieda kienu jiġu dejjem jum wieħed, għax la darba s-snin kollha jibdew bl-Erbgħa, kull jum tas-sena kien ikun bħal tas-sena ta' qabel. Jiġifieri il-Għid il-Kbir dejjem nhar t'Erbgħa, l-ieħor dejjem nhar ta' Ħamis, u hekk. Billi l-ewwel tas-sena kien l-ewwel ta' Nisân, u kien l-Erbgħa, hekk il-Għid il-Kbir tal-Lhud, kif jitlob dal-Kalendarju, kien jiġi dejjem nhar t'Erbgħa, għax fil-15 ta' Nisân.

Fis-sena tal-Qassisin, jiġifieri tal-qamar, ma kienx jiġri dan, għax l-ewwel tax-xahar kien ikun l-ewwel darba li jidher il-qamar, ikun liema jum ikun: it-Tnejn, jew it-Tlieta, jew jum ieħor, ikun x'ikun.

5. *Il-Kalendarju xemxi f'Qumrân* — Ħaġa tajba li wieħed ikun jafha hija, jekk il-kalendarju xemxi kienx hemm min iħarsu, imqar ftit nies, fi żmien Ġesù. Fuq dan jagħtuna d-dawl il-kotba li nsabu ftit snin ilu f'Qumrân (2), ħdejn il-Baħar il-Mejjet, li juru li l-kalendarju tal-Ħmiesen kien għadu mħares fl-ewwel seklu, jiġifieri fi żmien Ġesù. Jidher li r-Rhieb ta' Qumrân, kienu jħarsuh, għax f'dawk il-kotba jissemma wisq drabi li min jidħol fix-Xirka tagħhom kellu jħares "il-kalendarju l-ieħor, mhux dak li jħarsu l-Qassisin tat-Tempju ta' Ġerusalem". Li l-kalendarju "l-ieħor" kien il-kalendarju msemmi fil-ktieb tal-Ħmiesen, jidher għax fil-għerien ta' Qumrân insabu frakijiet u bċejjeċ ta' mill-anqas ħames kotba bħalu. Imma jidher aktar ċar mid-Dokument ta' Damask, li nsab bħalu wkoll f'Qumrân, li fih miktub dal-kliem: "Dak il-bniedem li jrid jidħol fix-Xirka l-Ġdida, irid jarġa' lura għal Liġi ta' Mosè, fejn kollox jinsab imfisser sewwa. Imbagħad fejn imiss il-qjies taż-żmien, ma jimxix fuq l-amar ta' Israel f'dilħaġa, għax hemm kollox imfisser sewwa fil-ktieb tat-taqsim taż-żmien, fi Ħmiesen ta' snin u l-ġmiegħi tagħhom" (k. XVI, 1-4). Hekk ukoll miktub fi ktieb li nsab f'Qumrân, imsemmi *Ktieb it-Tmexxija*: "L-Imxerkin għandhom jimxu sewwa quddiem Wiċċ Alla, f'dak kollu li Huwa kixef fuq il-Għejjieda tagħhom, il-minnhom" (k.I, 8-9).

6. *Iż-żmenijiet tan-nofs* — Żewġ kittieba Għarab taż-Żenijiet tan-Nofs (Medju Evu) isemmu wkoll Xirka ta' Lhud li huma laqqmuha: "Xirka ta' r-Rġiel tal-Għar", li xi kotba tagħhom insabu qrib Ġerko għal ħabta tas-sena 800 wara Kristu. Dawn il-kittieba jsemmu fit-tul il-kalendarju tar-Rġiel tal-Għar. Fis-sena 936, kittieb minnhom, El-Qirqisâni, kiteb hekk: "Alla ħalaq żewġt idwal, ix-xemx u l-qamar... dan kien fil-jum l-Erbgħa tal-Ħulqien; għad li kien l-Erbgħa tal-Ħolqien, huwa wkoll l-ewwel tax-xahar". El-Biruni, fis-sena 1000 (dejjem wara Kristu) fisser ruħu hekk: "Mil-lejl ta' bejn it-Tlieta u l-Erbgħa tal-ġimgħa, in-nies tal-Għar, jibdew jgħoddu l-jiem u x-xhur, u

minn dak in-nhar jibda l-mixi tal-Għejjieda. Għax fir-raba' jum Alla ħalaq iż-żewġt idwal; għalhekk, kif jgħidu huma, Għid il-Kbir ma jistax jiġi ħlief nhar l-Erbgħa".

Minn dan jidher ċar u bla ebda dgħul li l-Imxerkin ta' Qumrân kienu jħarsu b'reqqa kbira il-kalendarju xemxi, mhux il-qamri, li kienu jħarsuh il-Qassisin ta' Ġerusalem. U aktarx li dan kien il-bidu tal-għelt li ġiegħel lill-Imxerkin ta' Qumrân jinġabru weħedhom fil-barr tal-Baħar il-Mejjet. U billi d-Dejr ta' Qumrân dam wieqaf sal-ħerba ta' Ġerusalem fis-sena 70, jidher ċar li r-Rhieb ta' hemm kienu jħarsuh sa mill-anqas erbgħin sena fuq il-mewt ta' Kristu.

7. *Żewġ mistoqsijiet hemmija* — Baqa' imma żewġ *kwistjonijiet*, jew mistoqsijiet kbar li jħollu u jorbtu t-teorija l-ġdida: (a), jekk il-kalendarju tax-xemx kien imħares biss mir-Rhieb ta' Qumrân, jew ukoll kien imħares min għadd kbir ta' nies oħra? (b), ngħidu li kien imħares minn wisq nies oħra; hemm xi ħaġa li ġġiegħel lil min jemmen li kien iħarsu Ġesù wkoll?

Għall-ewwel mistoqsija aktarx li għandna nwieġbu li iwa, għax ir-Rhieb ta' Qumrân kienu aktarx l-Essenîn li jsemmuhom ukoll Filôn il-Lhudi u Jusef Flavius. Dawn jgħidu li l-Essenîn ma kienux biss ħdejn il-Baħar il-Mejjet, imma kien hemm minnhom ukoll jgħixu mxerrdin fl-ibliet u fir-rħula tal-Palestina u s-Sirja. U l-"Ktieb tad-Dixxiplina" juri li kien hekk, għax jgħid li kull fejn ikun hemm għaxar imseħbin fix-Xirka, irid ikun hemm magħhom qassis. U la darba huma kienu jħarsu l-għejjieda, fuq il-kalendarju tax-xemx, ftit jew wisq kienu jġiegħlu lil nies oħra jagħmlu bħalhom, l-aktar fl-aqwa Għid tas-sena, Għid il-kbir.

8. *Xnija qadima fost l-Insara* — It-tweġiba għat-tieni mistoqsija hi aktar tqila minn tal-ewwel, għax s'issa ebda tweġiba sħiħa għadha ma nagħtat li sewwa San Ġwann il-Għammiedi kemm Ġesù kellhom x'jaqsmu mal-Essenîn, jew mar-Rhieb ta' Qumrân. Imma dit-teorija l-ġdida fuq dan ukoll għandha xi ħaġa fejn isserraħ. Dil-ħaġa hi li fost l-Insara l-ewlenija nhar t'Erbgħa u nhar ta' Ġimgħa kienu jumejn aktar imqaddsin minn jiem oħra, u fihom kien jeħtieġ li jsumu, saħansitra minn żmien l-Appostli: nhar ta' Ġimgħa għax dak inhar Ġesù miet, u nhar t'Erbgħa, għax dak inhar Ġesù kien maqbud mil-Lhud, għal hekk kien għalih il-bidu tat-tbatija (3). Ta' dan il-għidut li jiġbed miegħu li l-aħħar ikla ta' Ġesù kienet nhar t'Erbgħa, (jew kif ngħidu issa, it-Tlieta bil-lejl), għandna tliet xhidiet.

L-ewwel xhieda qegħda fil-kitba li jgħidulha: "Didaskalia" li aktarx inkitbet fil-bidu tat-tielet seklu, w.K. Fit-taqsima XXI, hemm miktub dal-kliem: "Nhar it-Tlieta Ġesù kiel il-Għid u bil-lejl kien maqbud. Nhar l-Erbgħa kien miżmum fid-dar ta' Kajfa, u dak inhar il-kbarat ftiehmu x'kellhom jagħmlu bih. Nhar il-Ħamis ħaduh għand Pilatu u kien miżmum għand Pilatu. Sbiħ il-Ġimgħa xlewħ quddiem Pilatu u dak inhar ukoll kien mislub u bata fuq is-salib sitt siegħat". Naħa oħra fid-"Didaskalia" miktub hekk: "(Jitkellem Ġesù:) nhar it-Tlieta kilt l-Għid magħkom u bil-lejl qabduni. Nhar l-Erbgħa sumu għal-Lhud, għax l-Erbgħa qabduni, billi lejl it-Tlieta jagħmel mal-Erbgħa. Il-Ġimgħa kont imsallab". Aktar 'il quddiem miktub dan: "It-Tnejn il-Qassisin ftiehmu f'Dar Kajfa biex jaqbdu lil Ġesù

qabel il-Għid u Jehuda ħa' l-ħlas talbiegħa. It-Tlieta l-Qassisin għamlu l-Għid qabel jumu, biex ikunu jistgħu jaqbdu lil Ġesù, mingħajr għaġeb. Dak inhar Ġesù wkoll għamel il-Għid; u fil-lejl li bih jibda nhar l-Erbgħa, Jehuda tah f'idejhom. Il-Ġimgħa temmew egħmilhom il-ħajjen".

9. *It-tieni u t-tielet tismija* — It-tieni għidut hu ta' Sant'Epifanju Isqof ta' Salamina, f'Ċipru (miet fis-sena 403); dan jgħid kollox kif hemm miktub fid-"Didaskalia" u jeħodha ma' dawk li jemmnu li Ġesù kien maqbud il-Ħamis bil-lejl ("De Fide", XXII). It-tielet tismija hi ta' San Vittorinu Isqof ta' Pattau, fil-Pannonja (issa jgħidulha Ungerija), li miet martri fis-sena 304, fi żmien Djoklezjanu. Fil-ktieb tiegħu msemmi: "De Fabrica Mundi", jgħid dalkliem: "Ir-Raba' jum jismu Tetras... il-bniedem Ġesù nhar l-Erbgħa kien maqbud mill-ħżiena, għalhekk għal qbid tiegħu fir-raba' jum nishru u nsumu; u l-Ġimgħa wkoll nishru għal Alla u nsumu, b'tifkira tat-tbatija ta' Ġesù Kristu".

Minn dan li għedna l-Professura Jaubert tgħid li t-twemmin li Ġesù kiel l-ikla tal-Għid it-Tlieta, u l-oħra li kielha l-Ħamis, huma ta' żmien wieħed, u għalhekk it-teorija tat-Tlieta hija aqwa u aktarx eqdem mill-oħra tal-Ħamis, għax li ma kienx hekk, ma kienx ikun hemm min iżommha la darba ma kenitx taqbel, kif jidher, mal-Evanġelji (4).

10. *It-Teorija l-Ġdida u l-Evanġelji* — Ħaġa li tidher mill-Evanġelji u ħadd ma jista' jmeriha hi li Ġesù għamel il-Għid tiegħu *qabel* il-Għid tal-Qassisin Lhud. Imma minn kliem San Luqa (XXII, 7), jidher li l-Għid ta' Ġesù kien Għid ukoll, mhux Għid barra minn żmienu. Għalhekk biex tfisser għaliex Ġesù għamel l-Għid qabel l-oħrajn, trid issib ir-raġuni ta' egħmilu, inkella kollu żmien mitluf.

Barra minn dan, la darba l-Għid ta' Ġesù sar *qabel* tal-Lhud, bħal ma sar jum wieħed qabel, ma għandhiex tittieħed b'ħaġa kbira jekk xi ħadd jgħid li sar qabel, mhux jum wieħed imma tlett ijiem. U jewilla l-Evanġelji jgħidu ċar li Ġesù għamel Għid il-Kbir tiegħu l-Ħamis? Li kien il-Ħamis jagħtik *taħsbu* l-għidut tal-Evanġelji (5). Dak li jgħidu ċar l-Evanġelji hu li Ġesù kien maqbud fil-lejl li għamel il-Għid; u billi l-Passjoni, millqabda sat-tislib, donnha saret kollha f'lejl wieħed u n-nhar ta' wara, innies qatgħet li Ġesù għamel l-ikla tal-Għid fil-għaxija ta' qabel mewtu, jiġifieri l-Ħamis.

Ebda wieħed mill-Evanġelisti ma jsemmi ż-żmien ċar tal-ġimgħa tal-Passjoni (6). Biex tagħrafha trid tibda mill-ikla ta' Betanja imsemmija minn San Ġwann (XII, 1 u wara), li saret is-Sibt fil-għaxija, sitt ijiem qabel il-Għid (tal-qassisin Lhud). Il-għada Ġesù daħal it-Tempju fuq il-ħmara u wara dan San Ġwann jaqbeż fil-ħasil tar-riġlejn, qabel l-aħħar *ċena*. X'għamel Ġesù wara dak il-jum jgħiduhulna s-Sinottki, l-aktar fosthom San Mark (7). Dan jgħid ċar li Ġesù wara d-daħla, qagħad idur mat-Tempju, u meta sar il-ħin, tala' u nġabar Betanja. Il-għada fil-għodu niżel Ġerusalem u fit-triq seħet is-siġra tat-tin, u meta wasal it-Tempju, keċċa minnu l-bejjiegħa. Imbagħad qagħad jgħallem u fil-għaxija raġa' tala' Betanja. Il-għada wkoll (it-Tlieta) fil-għodu raġa' niżel Ġerusalem, u fit-triq l-Appostli raw it-tina niexfa. Meta wasal it-Tempju l-Qassisin saqsewh fuq il-jedd li kellu; qagħad jgħallem, u fil-għaxija għajjarhom tgħajjira u mar inġabar mill-

ġdid Betanja. Hawn fisser lill-Appostli l-ħerba li kellha tiġi fuq Ġerusalem. Hawn l-Evanġelisti, Mark u Mattew, jagħtu tagħrifa taż-żmien: *li kien baqa' jumejn għall-Għid.* Imbagħad isemmu l-ikla ta' Betanja (li San Ġwann qal li saret is-Sibt ta' qabel), u wara, ħin bla waqt, il-Passjoni.

Issa, la darba l-ikla tal-Għid Ġesù għamilha *jumejn wara* t-Tlieta filgħaxija, kif kitbu Mark u Mattew, (jiġifieri kien il-Ħamis fil-għaxija, għax il-jumejn kienu l-Erbgħa kollha u l-Ħamis bi nhar, billi l-Ġimgħa kienet tibda l-Ħamis wara nżul ix-xemx), dawk il-jumejn, kif qalu s-Sinottki; fil-ħajja ta' Ġesù, jiġu jumejn battala. X'għamel Ġesù matul dawk il-jumejn? Jista' qatt ikun li qagħad miġbur, fi żmien hemmi bħal dak? (8)

11. *L-aħħar Ġrajja* — Għalhekk wieħed jista' jaħseb li l-aħħar ikla saret mill-ewwel wara l-ġrajjiet ta' nhar it-Tlieta; hekk jiġi li Ġesù ħareġ mit-Tempju u tala' ż-Żejtun biex jibqa' sejjer Betanja u qagħad ftit bilqegħda jitħaddet mal-Appostli sakemm isir il-ħin għall-ikla tal-Għid. Kollox kien imħejji, għax Ġesù kien bagħat lil Pietru u lil Ġwanni fuq Sijon għal daqshekk. Bil-lejl Ġesù mar iċ-Ċenaklu mat-tnax (billi ma riedx juri għand min sejjer jiekol, għamel ta' bir-ruħu li nġabar Betanja (9). Jehuda ma kellux jibda xogħlu sa kemm ma jagħtihx il-ħalla, jew *permess*, Ġesù. Malli Ġesù qallu jitlaq, Jehuda telaq u mar sab l-egħdewwa, li kienu wkoll imħejjija.

Għalhekk donnu li t-Tlieta filgħaxija kien l-ewwel jum tal-Għazim, "meta kellu jinqatel il-ħaruf" (Mk, XIV, 22; Matt, XXVI, 17; Luqa, XXII, 7). Għal dan fit-tagħrifa taż-żmien li semmew Mk. u Mt, mhux l Għid ta' Ġesù, imma l-Għid tal-Lhud li kien fadallu jumejn, għax kellu jibda l-Ġimgħa fi nżul ix-xemx (10). Hekk il-jumejn il-battala jimtlew bil-"proċess" ta' Ġesù.

12. *Il-Ġrajjiet tal-Passjoni.* — Il-jumejn moħlijin fil-"proċess" ta' Ġesù, mhux biss li jimlew il-fieragħ fiż-żmien tal-Ġimgħa tal-Passjoni, imma donnhom ukoll mitluba, meta taħseb li qisha ħaġa li ma tistax tkun li fi żmien ta' xi tnaxer siegħa jseħħu l-ġrajjiet kollha tal-Passjoni msemmija mill-Evanġelisti (11). U dan aktar jgħaġġbek meta wieħed iżomm ma' San Mark (XV, 26) li Ġesù kien mislub fid-disgħa ta' fil-għodu, mhux f'nofs inhar.

Mela kif kitbu s-Sinottki, fi tliet siegħat, jew l-aktar, sitta, irid isir dan kollu: 1. fil-għodu, laqgħa tas-Sanħedrin; 2, l-ewwel laqgħa quddiem Pilatu, fil-Pretorju; 3, Pilatu jibgħat lil Ġesù għand Erodi; 4, it-tieni laqgħa quddiem Pilatu, li fiha jġarrab li jeħelsu; 5, Pilatu jġarrab jibdel lil Ġesù ma' Barabba; 6, swat, u tmasħir tas-suldati Rumani; 7, tielet laqgħa quddiem Pilatu; 8, it-tmexxija lejn il-Kalvarju. Jista' jkun li dan kollu jiġri fi żmien hekk qasir? Jagħtik taħseb li le! (12)

It-tifsir ta' dan it-tfixkil li ngħata s'issa (minn ħadd ieħor) għadu lura wisq biex iġiegħel lil min jemmnu. Imma jekk wieħed jieħu dit-teorija l-ġdida li għandha bħala sies tagħha l-kalendarju tax-xemx, jekk ma jgħibx kull tfixkil, tal-anqas, il-ġrajjiet kollha jkunu mifhuma, u ħin wieħed, jibqgħu fi mkienhom kif jinsabu miktuba fil-Passjoni. (**)

(*) Din it-teorija nħolqot fis-sena 1954, u għall-ewwel li ħarġet donnha li ngħoġbot, u kienet imsemmija, fit-tul jew filqosor, minn għadd kbir fost ir-rivisti kattolki ta' barra, u milqugħa wkoll minn

Patri Vogt, ir-Rettur ta' l-Istitut Pontifiċju tal-Bibbja f'Ruma. Issa l-ħeġġa għaliha donnha birdet; imma billi dan il-"Qari" tagħna, għalkemm żgħir u fqajjar, jixtieq ikun "up to date" kemm jista', ma jridx li jħalli bla ma jgħarraf biha lil qarrejja tiegħu. B'dana kollu d-Direzzjoni ta' dal-"Qari", ma taqbilx mat-teorija tal-Professura Jaubert. — (Dawn in-noti huma kollha ta' l-Editur).

(1) Ara n-noti ta' l-aħħar.

(2) Ara l-kitba fuqhom li xandarna f'dal-"Qari", għadd 4, 1957, u għadd 1, 2, u 3, 1958.

(3) Lejliet l-Erbgħa, jiġifieri t-Tlieta wara nżul ix-xemx, kien tassew il-bidu tal-Passjoni ta' Ġesù, għax f'dik il-lejla Jehuda mar ftiehem mal-Qassisin biex jagħtihulhom f'idejhom. Ara Mk. XIV, 10; Mt. XXVI, 14; u Lq., XXII, 3-4. Minn dan xterdet ix-xnija li Ġesù beda jbati lejliet l-Erbgħa.

(4) Ma tidhirx li hi raġuni tajba. Għax in-nies li bdew ixerrdu dil-fehma setgħu kienu preġudikati mill-fehma li kollox kellu jibda nhar t'Erbgħa, għax fir-Raba' Jum kienet inħalqet ix-xemx u b'hekk beda ż-żmien. Riedu jgħadduha li nhar ta' Erbgħa wkoll bdiet il-Fidwa tal-Bnedmin.

(5) Xi trid aktar minn hekk? L-Evanġelisti ma kellhomx jobsru x'kien sa jingħad minn ftit nies wara, għalhekk ma għamlux enfasi fuq il-Ħamis.

(6) Din l-asserzjoni ma tidherx tajba, għax San Mark għandu djarju ċar ta' l-aħħar ġimgħa fil-ħajja ta' Ġesù, kif ukoll ammess f'dil-kitba, aktar 'l isfel. Dak li ma jdherx ċar wisq hu biss, jekk l-ikla għand Xmun ta' Betanja kenitx it-Tlieta (li hija aktarx) jew l-Erbgħa fil-għaxija.

(7) Ara dak li għedna fin-nota ta' qabel.

(8) Għax ma għandux ikun hemm jumejn battala? Kif jidher minn kliem Ġesù li sa mit-Tlieta fil-għaxija, imqar bħala bniedem, kien jaf li wasal għall-mewt. Għax ma kellux jagħmel jumejn ta' theijija, bħal ma' ta' bniedem, fil-Ġnien tal-Ġetsemni, baża' mill-mewt?

(9) Anqas din it-tinbiha ma tidher sabiħa. Jista' jkun li Ġesù jagħmel din il-mossa biex iqarraq bin-nies? M'hux talli minnha nfisha tidher li ma tixraqlux, talli mkien fl-Evanġelju ma hemm xi ħaġa li tixbaħħa. U oħra: la darba Pietru u Ġwanni kienu fuq Sijon iħejju ċ-Ċena (Luqa, XXII, 8-13), it-*Tlieta* fil-għaxija, skond il-Professura, kif jista' jkun li *fl-istess ħin*, kienu wkoll fuq il-Muntanja taż-Żebbuġ, u saqsew lil Ġesù fuq il-ħerba ta' Ġerusalem (Mark, XIII, 3)? Jewilla l-Appostli kienu erbatâx, u kien hemm tnejn jisimhom Pietru u tnejn oħra jisimhom Ġwanni?

(10) Għad li dawk li kitbu l-Evanġelji jidher li kienu nies sempliċi (u sinċieri) ma hemm ebda sinjal li kenu sa jilgħabu bid-diskors, u daqqa jsemmu Għid u daqqa jsemmu ieħor; daqqa l-Għid ta' Ġesù u daqqa l-Għid tal-Lhud. Il-Għid ta' Ġesù kienu jum il-Ġimgħa; għalhekk, it-Tlieta fil-għaxija, wara nżul ix-xemx kien baqa' jumejn sew: l-Erbgħa kollha (għax l-Erbgħa kienet tibda t-Tlieta wara nżul ix-xemx), u l-Ħamis kollu, sa fil-għaxija. Jiġifieri, il-jumejn kienu: minn inżul ix-xemx tat-Tlieta sa nżul ix-xemx ta' l-Erbgħa, jagħmlu jum; u minn nżul ix-xemx ta' l-Erbgħa sa nżul ix-xemx tal-Ħamis, jum ieħor. Fi nżul ix-xemx tal-Ħamis, għal Ġesù u l-Appostli, beda l-Għid, għalhekk iċ-Ċena tal-Għid għamluha l-Ħamis fil-għaxija.

(11) Jidhirlu hekk, imma, min ma jafx xi ftit arkeoloġija ta' Ġerusalem, u ma jistudjax xi ftit bir-reqqa l-Evanġelji.

(12) Hawn il-ġrajja tal-Passjoni qegħda mqattgħa biċċa biċċa, biex tagħti mpressjoni ta' tul. Imma għandu wieħed ikun jaf li l-laqgħa tas-Sanhedrin saret fid-dar ta' Qajfa, qrib ħafna għal Palazz ta' Erodi, fejn sata' kien jgħammar Pilatu għal jiem tal-Għid. Erodi Antipa aktarx li kien ukoll qiegħed f'dak il-Palazz, li kien kbir sewwa u kellu qatiegħ taqsim. Għalhekk il-ġrajjiet kollha, mil-laqgħa tas-Sanhedrin sal-kundanna, saru kollha qishom post wieħed. Jekk Pilatu kien fil-Palazz ta' Erodi, minn hemm sal-Kalvarju ma hemmx ħlief 400 jarda bogħod, għan-niżla, u billi Ġesù ma rafax is-salib ħlief ftit wieħed, kellhom jaslu malajr. Jekk Pilatu kien fil-Fortizza Antonja, fuq ir-riħ tat-Tempju, mill-Qorti tas-Sanhedrin sa hemm, hemm xi ħaġa fuq it-300 jarda bogħod, u Antipa sata' wkoll kien fl-istess Fortizza, li kien bnieha missieru. Mill-Antonja sal-Kalvarju hemm xi 350 jarda bogħod, l-ewwel niżla mbagħad telgħa, u billi Ġesù ftit dam bis-salib fuqu (ara l-Evanġelji Sinottiki) sata' wasal il-Kalvarju qishom f'għoxrin minuta mixi, jew l-aqwa, f'nofs siegħa. Għalhekk kull ma hawn miktub f'dan il-paragrafu fuq il-ġrajja li ma jistgħux jidħlu fiż-żmien, kollu tagħġib.

(**) Għalkemm dit-teorija tkun ħaġa tassew kbira biex għad tiġi milqugħa bħala storika, il-Professura Jaubert għandha mertu kbir ġmielu għax-xogħol ta' tfittxija li għamlet u talli wriet li kien hemm Insara fl-ewwel żmenijiet tal-knisja li kienu jgħidu li l-Passjoni ta' Ġesù bdiet it-Tlieta, m'hux il-Ħamis, ħaġa li ftit nies kienu jagħtu kas tagħha. U billi xejn ma jsir minn xejn, jidher li dil-fehma biex tnisslet kellha żewġ kawżi: (a), li l-ftehima ta' Jehuda u l-Qassisin kontra Ġesù saret it-Tlieta fil-lejl, għalihom, il-bidu ta' l-Erbgħa; u (b) il-Kalendarju tax-xemx, li għal min kien iżommu, kollox jibda jum l-Erbgħa, saħansitra l-Fidwa tal-bnedmin. Il-kawża li Ġesù għamel l-Għid tiegħu (u aktarx tal-Galilin li ġew miegħu) jum qabel il-Lhud, l-aktar probabbli hija dik li qal id-Dumnikan Professur Lagrange: li Ġesù ra l-qamar ġdid qabel l-Lhud, minn fuq it-Tabor, li jidher minn fuqu l-baħar ta' Ħajfa, in-naħa tal-Għarb.

GERIKU

Donnu l-bieraħ, imma diġa għaddew 34 sena minn mindu mort inżur lil Ġeriku! Għadni niftakar x'ħassejt ġewwa fija meta rfist fuq dik l-art u qaluli: Hawnhekk Ġeriku! Min-naħa l-waħda la tgħidx kemm fraħt għax ġibt quddiem għajnejja li hemm hekk, darba ilu, l-Arka ta' l-Għaqda l-Qadima ġiet imdawwra mal-belt għal seba t'ijiem sħaħ u, li fl-aħħar jum, fost id-daqq tat-trombi u l-għajjat tal-poplu, iġġarfu s-swar tagħha (Jos. VI). U dak in-nhar biss stajt nifhem kif dan seta' jiġri, għax fl-aħħar mill-aħħar, kif jien innifsi rajt b'għajnejja mill-fdalijiet tal-belt qadima, is-swar ta' Ġeriku kienu ftit iktar b'saħħithom u ftit iktar għoljin mill-ħitan tas-sejjieħ tal-għelieqi tagħna.

Fraħt meta ġibt quddiem għajnejja li dik il-belt kienet saret skola tal-Profeti u l-iktar ta' Elija u ta' Eliżew. Imma, min-naħa l-oħra, ħassejt bħal dwejjaq jaqgħu fuqi meta rajt b'għajnejja f'liema sura kienet tinsab issa dik il-belt li, minħabba l-ġonna sbieħ tagħha mimlijin ward liema bħalu u siġar tal-balzmu, u li minħabba l-arja ħelwa tagħha, kienet il-għaxqa ta' dawk li, fix-xhur taxxitwa, kienu jqattgħu hemm il-btajjel tagħhom. Ingħid is-sewwa, jiena hemm ma rajtx ħlief biss ftit djar qodma mxerrdin 'l hawn u 'l hinn f'dik il-wita' kollha u ftit nies fqar, tar-raba'. Niftakar li rajt ukoll knisja ċkejkna tal-Patrijiet tat-Terra Santa u knisja oħra ċkejkna tal-Griegi; kien hemm ukoll bħal xi lukandi żgħar biex jilqgħu fihom lil dawk li jmorru jżuru dawk l-inħawi. Imma, x'difrenzja, għidt bejni u bejn ruħi, minn dak iż-żmien ta' l-Iżraeliti jew miż-żmien tal-Kroċjati li, fis-seklu XI u XII, kienu bnew mill-ġdid il-belt ta' Ġeriku u għamluha belt sabiħa!

Iżda jien ftit kelli żmien x'nitlef u għalhekk bqajt miexi biex nara l-"Għajn ta' Eliżew" li n-nies ta' dak il-post, il-Għarab, isejħulha "Għajn is-Sultan". Din in-nixxija jew għajn tissejjaħ "Ta' Eliżew" għax dan il-Profeta, imqanqal mittalba li għamlulu n-nies ta' Ġeriku, qabad ponn melħ u, filwaqt li xeħtu ġewwa dik l-għajn, l-ilma li kien morr u ħażin, issa sar ħelu u tajjeb għax-xorb u għas-saqi (IV Reg., II, 19).

Minn hawn, imbagħad, bqajt sejjer nara l-"Muntanja tal-Qwarantena"